

Kirkerne som kilder til middelalderens kulturlandskab

Af Poul Grinder-Hansen

1. Kirker som kilder

De danske kirker udgør en enestående kildegruppe til belysning af middelalderens kultur. De kan fortælle om praktiske forhold som byggeskik og håndværk, men er naturligvis i første række i stand til at give indtryk af det formål, de er bygget til, og til at belyse den brug, der er blevet gjort af dem. De er på den måde fremragende kilder til tidens religiøse forestillingsverden, men selv om aspekter af dette emne indgår, står det ikke i centrum for en regional undersøgelse som den nærværende. Det religiøse liv i kirkerne frembød ganske vist variationer fra stift til stift men var overordnet set fællesgods for hele Romerkirkens område. Det aktuelle mål er først og fremmest at betragte mulighederne for at benytte landsognenes kirkebygninger som kilder til middelalderens kulturlandskab i det lokalområde, undersøgelsen dækker, nemlig de seks middelalderlige herreder Ramsø, Sømme, Tune, Volborg, Bjæverskov og Stevns.

Langt de fleste af de danske landsbykirker, der blev opført i middelalderen, er fortsat bevaret og bruges til gudstjenester og kirkelige handlinger, som det altid har været deres formål. De har gennemgået ombygninger og ændringer, men i næsten alle kirker med middelalderlig oprindelse indgår der væsentlige rester af det middelalderlige bygningsværk.

Anderledes forholder det sig med kirkernes inventar, hvor store dele af det middelalderlige udstyr er blevet slidt op eller smidt ud, fordi det gik af brug. Reformationen i 1536 betød af gode grunde ikke så meget for kirkernes eksteriør, men medførte efterhånden en del fornyelser af indretning og udstyr. Heldigvis har der hos kirkeejere og menighed været tilbageholdenhed med at kassere ældre inventar, og en del er i tidens løb havnet på kirkeloftene, hvorfra stumperne i 1800-årene kunne bjerges til danske museer med Nationalmuseet i spidsen. Noget middelalderligt inventar forblev også i kirkerummet og findes dér den dag i dag. Hver eneste bevarede middelalderlige inventargenstand har interesse både i sig selv og i sammenligning med beslægtede genstande. Men overleveringen af dette materiale er spredt og tilfældig - og hænger snarest sammen med ambitioner og økonomisk formåen i sognene efter reformationen. Inventaret er så-

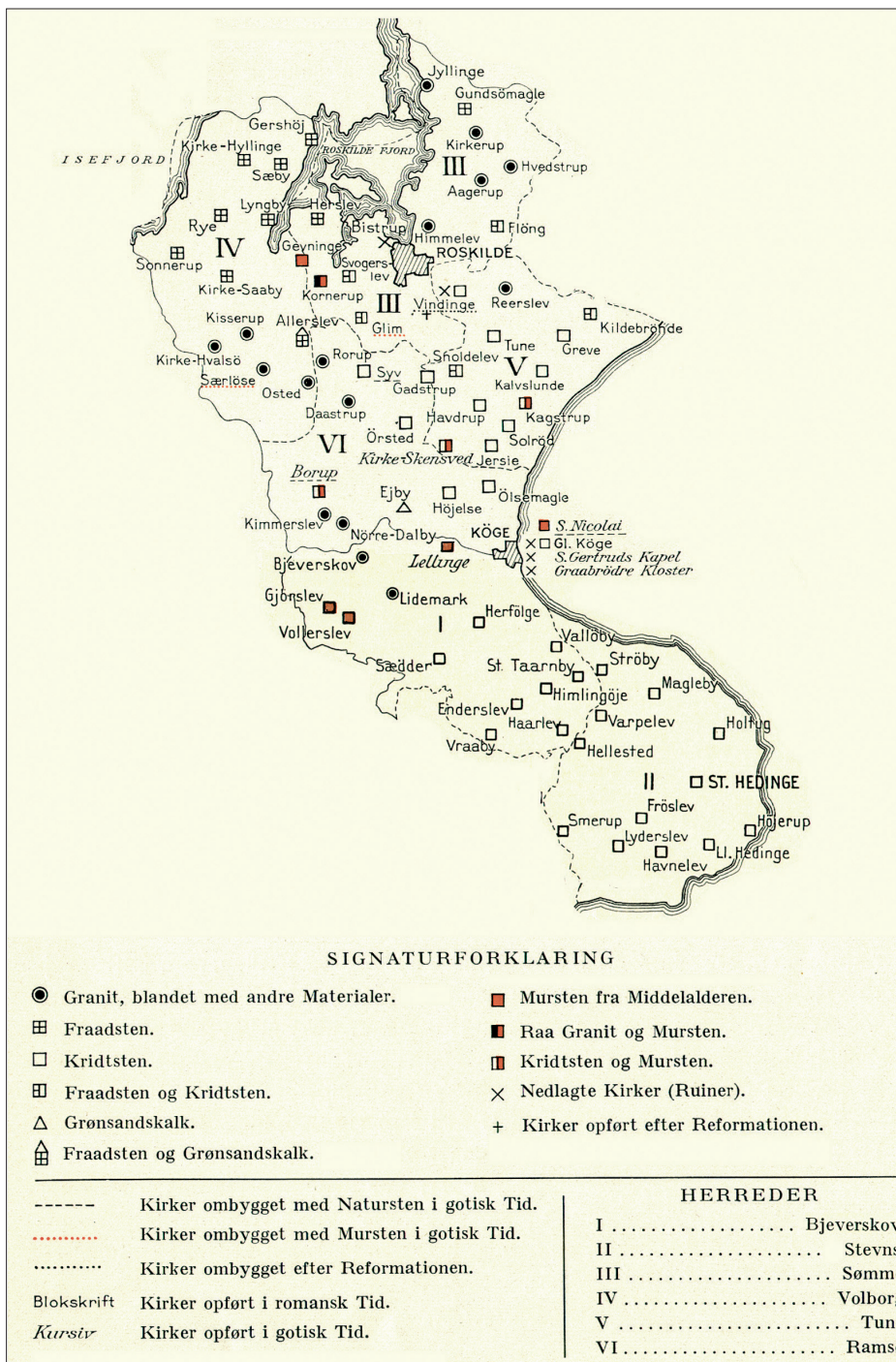

Fig. 1
 Kirker i undersøgelsesområdet. Kort efter Danmarks Kirker, Præstø Amt og Københavns Amt, sammentegnet af Cille Krause.

ledes ikke en repræsentativ kildegruppe for den middelalderlige virkelighed. Eneste undtagelse kan være døbefontene, som for en stor dels vedkommende synes at stamme fra den ældste stenkirke. Den middelalderlige fonts store stenkumme lod sig ved hjælp af et mindre mesingdåbsfad uden større besvær tilpasse den luthersk-reformerte kirkes dåbspraksis.

Kirkernes kalkmalerier fik de fleste steder lov til at stå fremme på kirkevægge og hvælv indtil 1700-årene, hvor de efterhånden må have fremtrådt blegede og smudsige, og hvor smag og behag påbød rene, kølige kirkerum. Mange kalkmalerier er i 2. del af 1800-årene og i 1900-årene blevet fremdraget og restaureret, og der er desuden i mange kirker blevet undersøgt rester af kalkmalerier, som igen er blevet overkalket efter registrering. Der tegner sig et billede af, at hver kirke i Danmark kan have haft kalkmalede udsmykninger i middelalderen. Man skal derfor heller ikke drage for mange slutninger ud fra forekomsten af kalkmalerier i nogle kirker. Spredningsmønsteret afspejler snarere moderne undersøgelses- og restaureringspraksis.

Konklusionen må være, at kun kirkebygningerne selv har mulighed for at indgå med vægt i en regional undersøgelse af kirkebyggeriets sociale, økonomiske og magtmæssige baggrund. Inventar, gravminder og kalkmalerier kan i den forbindelse højst fungere som supplerende indikatorer. De skriftlige kilder om bygherrer, ejerforhold og administration af de enkelte kirkebygninger er sparsomme for størstedelen af middelalderens vedkommende.

Der er tidligere gjort flere forsøg på at udnytte middelalderens danske kirkebygninger som kilder til befolkningsforhold og bebyggelsesudvikling. Undersøgelserne har især fokuseret på spørgsmålene om sognedannelse og forholdet mellem bebyggelsen og kirkernes placering, med en vis hovedvægt på middelalderens første århundreder. I dansk sammenhæng har især Ebbe Nyborgs studier banet nye veje.¹

Et fokus på den senere del af middelalderen har den mest omfattende undersøgelse - der vedrører hele det middelalderlige Danmark - Jes Wienbergs disputats fra 1993: "Den gotiske labyrint. Middelalderen og kirkerne i Danmark".² Wienbergs ærinde er at forstå baggrunden for den voldsomme byggeindsats, som fandt sted i den gotiske periode, men som traditionelt har stået i skyggen af det romanske kirkebyggeri. Gotiseringen af de danske kirker indebar talrige om- og tilbygninger, hvor man efter temperament kan vælge at lægge vægten på at opfatte dem som udtryk for religiøs vilje eller for økonomisk formåen. Wienberg betragter hvælvslagningen som det centrale i gotiseringen, hvor

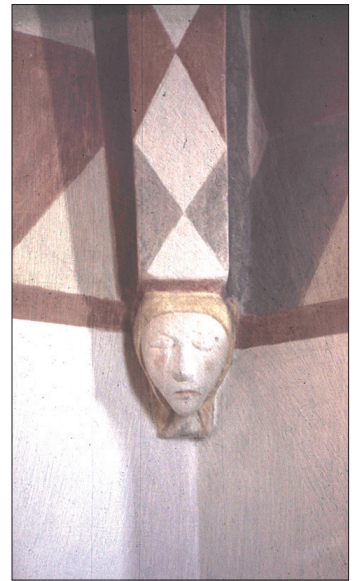

Fig. 2
Bemalet hvælvkonsol fra Højelse
Kirke.

Foto: Poul Grinder-Hansen

de to elementer spiller sammen. Hvælvenes himmelstræbende symbolik udtrykte en religiøs ambition, som især kom til udfoldelse i de egne - og det vil overvejende sige det østlige Danmark - hvor den sociale rivalisering og den økonomiske udvikling var størst. Skønt gotikken er udgangspunktet, kommer Wienbergs undersøgelse i høj grad til at bygge på en statistisk bearbejdning af alle former for kirkelige bygningselementer i Danmark fra både romansk og gotisk tid.

Undersøgelserne er inspirerende, selv om forfatterne i mange tilfælde må konstatere, at det ikke er muligt ud fra materialet at besvare de stillede spørgsmål. Her skal gøres et forsøg på at betragte nogle af ovennævnte problemstillinger med basis i det aktuelle undersøgelsesområde. Byerne er udeladt af undersøgelsen, da deres kirkelige forhold på nogle punkter adskilte sig fra landsognenes og kalder på en speciel behandling. En generel diskussion af spørgsmålet om kirker og sognestruktur i danske byer er givet af Ebbe Nyborg i 2004.³

2. Kirkebyggeriet i de seks herreder - før år 1300.

a. En oversigt

Der var i herrederne Ramsø, Sømme, Tune, Volborg, Bjæverskov og Stevns i alt 73 stenbyggede, middelalderlige landsbysognekirker.⁴ Heraf er kun to ikke mere bevaret: Bistrup umiddelbart vest for Roskilde, hvor sognet blev opløst i 1570'erne og kirken nedrevet (kirken er ikke udgravet), og Vindinge sydøst for Roskilde, hvor middelalderkirken blev registreret, inden den blev revet ned i 1875 og afløst af en nybygget kirke. Hertil kommer kirkerne i eller lige ved herredernes tre købstæder Roskilde (med domkirke, 11 sognekirker og fem klostre), Køge (med to sognekirker, et kloster, et Hellig Kors og et Skt. Gertruds kapel) og Store Heddinge (en sognekirke). Der har desuden været et valfartskapel for den hellige Margrete af Højelse, efter en sandsynlig tradition ved Ølsemagle nær sognegrænsen til Højelse, hvor gamle stednavne indikerer beliggenheden: Kapelgården, Kappis agre (kapelsagre). Kapellet er endnu ikke med sikkerhed konstateret ved udgravninger.⁵ Stednavnet Kappelvgårde i Kildebrønde sogn, i 1370 Capellæ, indikerer, at den middelalderlige gård på dette sted, tilhørende Roskildebispen, har haft et kapel. Desuden er der arkæologisk påvist et kapel som har været en del af den endnu eksisterende herregårdshovedbygning Gjorslev på Stevns fra o. 1400, ligeledes Roskildebispens ejendom.⁶ Hertil kommer de trækirker, som er påvist arkæologisk.

b. Trækirker

Der er kun få spor efter trækirker som forgængere for det eksisterende stenkirkebyggeri. I Snoldelev kirke er der arkæologisk påvist spor efter to træbyggede forgængere under den nuværende kirkes skib.⁷ Til den ældste kan henføres en sammenhængende række af aftryk fra en jordgravet stavvæg, afsluttet i vest med et stort hul efter en hjørnestolpe. Nord og især øst for stavvæggen var der flere samtidige begravelser, der ikke synes at levne plads til et egentligt kor. Der har da antagelig været tale om et lille, rektangulært kapel. Den yngre trækirke havde en række indre, tagbærende stolper, mens dens ydervægge, som har stået på en fodrem, nogenlunde må have fulgt den nuværende stenkirkes ydervægge. Fra trækirken stammer to stavplanker med not, der er bevaret i deres fulde længde på 174 cm og genbrugt som afdækning over stenkirkens norddør. Til stavplankernes længde skal lægges en højde på 60-70 cm for det vandrette tømmer - fodrem og hammerbånd - for at få kirkevæggens minimumshøjde, som i så fald just heller ikke har været imponerende. Antagelig har de skrå tagflader rejst sig ret stejlt fra ydervæggene, hvilende på de indvendige, kraftige stolper, så det indre af kirkerummet med en åben tagstol alligevel har kunnet markere sig med en højde på 5-6 m. De to bevarede planker er blevet dendrokronologisk undersøgt, og selv om ikke alle årringe var bevaret, er det muligt at give nogle omtrentlige dateringer. Den sidste bevarede årring på den største af plankerne er fra 1049. Hertil skal lægges mindst 20 år, så træet kan tidligst være fældet omkring 1070. Det mindre plankestykke har sin sidste årring fra 986, men fældningstidspunktet ligger med sikkerhed et eller andet sted i 1000-årene. Det er vel mest sandsynligt, at også denne planke stammer fra den anden trækirke på stedet, og at den dermed hører hjemme i sidste del af 1000-årene. Da trækirken havde fodrem og ikke jordgravede vægplanker, tør man tiltænke den en længere levetid end de rent jordgravede træanlæg, og det er derfor muligt, at den har været i brug et stykke tid ind i 1100-årene. Ingen af de to trækirker fra Snoldelev går tilbage til før år 1000.

Ved Karlstrup er der en halv kilometer sydvest for den nuværende kirke fundet en tidlig middelalderlig kirkegård med spor efter en formodet central kirkebygning, uden at de få fundne stolpehuller dog kan røbe bygningens plan. (Jvf. Ulla Fraes Rasmussens artikel.) Roskilde Museum har på Kongemarken vest for Roskilde undersøgt en kirkegård med 200 begravelser, hvoraf den ældste i følge en C-14 datering skulle være fra 850-950, mens kirkegården synes at være gået ud af brug o. 1100. Stol-

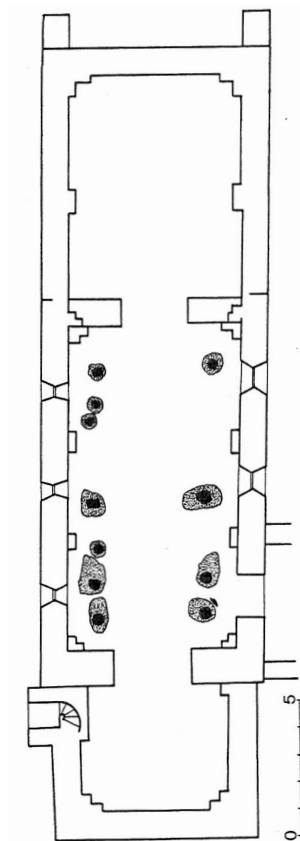

Fig. 3
Grundplan af Snoldelev Kirke med spor efter den yngste af to trækirker.
Efter Claus Ahrens: *Frühe Holzkirchen*, 2001.

pehuller midt på gravpladsen kan være rester af en trækirke. (Jvf. Tom Christensen & Svend Åge Tornbjergs artikel.) I Himmelev er der i 1972 afdækket et smalt, ensidigt smiget kridtstensvindue i det romanske tårns nordmur, indvendig mod skibet afdækket med to træplanker. At dømme efter mørtelaftryk har den ene planke haft hvælvet overside og not i den ene smalside og kan derfor antages at stamme fra en stavbygning (kirke?).⁸ Endelig er der ved en 1000-tals bebyggelse i Gershøj fundet en klokkestøbergrube, dateret med C-14 til 1010, hvor man må have arbejdet med klokkestøbning til en forgænger for den nuværende stenkirke (jvf. Tom Christensen og Svend Åge Tornbjergs artikel). Men hvor denne kirke lå, er uvist.

De få vidnesbyrd om trækirkebyggeriet tillader næppe andre slutninger end den perspektivrige konstatering, at der i al fald er to eksempler på kirkenedlæggelser / flytninger i den tidlige middelalder.

c. De romanske landsbykirker

Det store romanske stenkirkebyggeri i Danmark fandt sted i perioden o. 1100-1250. Af områdets 72 landsognekirker, hvis udseende kendes (de 71 bevarede samt Vindinge, der er opmålt inden nedrivningen 1875), er kun fire nyopført i gotisk tid (Kirke Skensved, Borup og Lellinge samt Syv, hvor der dog indgår beskedne murrester af en romansk forgænger i det som helhed gotiske bygningsværk). Alle de øvrige er i deres kerne romanske. Byggematerialet er for næsten alle landsbykirkers vedkommende natursten, og de romanske kirker fordeler sig i afgrænsede grupper med klar forbindelse til de naturlige forekomster af bygningstenen. Den mest omfattende materialegruppe er kirkerne af kridtsten - eller mere korrekt kalksten - som tildannedes af den faste bryozokalk fra Stevns klint. Alle kirker i Stevns herred og store dele af kirkerne i Bjæverskov, Tune og Ramsø herreder er af dette velegnede, lokale byggemateriale. De ældste af kirkerne er opmuret af kridtsten i ret uregelmæssige skiftegange og med meget forskellige stenstørrelser. De yngre er opmuret med en regelmæssighed, som nok skyldes inspiration fra teglbyggeriet. Men det er tydeligt, at tegl ikke naturnødvendigt udkonkurrerer natursten som byggemateriale, når naturstenen som i dette tilfælde er let at få fat i og bearbejde.

Den anden hovedgruppe udgøres af frådstenskirkerne, der koncentrerer sig i Volborg og Sømme herreder i omegnen af frådstensforekomsterne ved Vintre Møller i Sonnerup sogn og ved Maglekilde i Roskilde. Frådsten, der også mere præcist men mindre poetisk kaldes kildekalk, er kalkaflejringer ved naturlige kil-

Fig. 4

Graffiti i kridtsten på Kirke Skensved Kirke.

Foto: Poul Grønder-Hansen

devæld. Materialet, der er ret blødt og let at bryde, har været i brug til nogle af de ældst kendte stenkirker i Danmark, bl.a. i Roskilde Estrids kirke fra o. 1030, og dens afløser, biskop Svend Nordmands domkirke fra o. 1080, samt Sankt Jørgensbjerg kirke, der er opført af frådsten o. 1100, men med genbrug af frådsten fra en forgænger fra o. 1035. Roskilde Vor Frue, der endnu delvis er bevaret, er formentlig påbegyndt omkring 1075. De grå, porefyldte frådsten blev enten brugt alene eller i sammenhæng med andre natursten, fortrinsvis kridtsten i området syd og sydvest for Roskilde, hvor de to materialegrupper overlapper, dvs. i Glim, Svogerslev, Fløng, Snoldelev og Kildebrønde.

Andelen af granitkirker er beskeden i forhold til andre egne af Sjælland og begrænser sig til de egne, der ligger fjernest fra frådstens- og kridtstensforekomsterne. Byggeriet samler sig i skovområderne i de vestlige dele af undersøgelsesområdet, samt i Sømme herred mod nordøst, hvor udbredelsen svarer til forholdene i det tilstødende Frederiksborg amt.

Endelig er der i kirkebyggeriet anvendt en fjerde naturstensforekomst, der er helt særegen for dette område. Det er Lellingegrønsand, en 60 millioner år gammel marin aflejring, der er rig på grønne sandkorn af mineralet glaukonit. I Skovhus vænge ved Lellinge dukker den grønne, kalkholdige grønsandskalk frem i åbrinken, og herfra er byggematerialet hentet til den nærliggende romanske kirke Ejby. Grønsandskalk er også benyttet ved Allerslev kirke længere nordpå - sammen med frådsten - og der indgår enkelte grønsandskvadre i Solrød.

Tegl er kun brugt som primært materiale i få kirker (Gevninge og til dels Kornerup, Gørslev, Vollerslev og Karlstrup).

Fig. 5

I Ejby er bevaret sandstensrelieffer. Fra norddøren stammer relief med en drage.

Foto: Poul Grinder-Hansen

De romanske kirkers plan har næsten alle fulgt standardudformningen med et skib for menigheden og et smallere kor mod øst, hvor højalteret stod. I de mange tilfælde, hvor kirken er blevet ombygget i gotikken som langhuskirke, er de oprindelige korforhold af gode grunde ukendte, men skibets mure er i næsten alle tilfælde bevaret og deres udstrækning erkendbare. Det er derfor muligt at danne sig et godt indtryk af de oprindelige kirkeskibes størrelsesforhold, som varierede kraftigt, fra det absolutte lavpunkt på 26 kvadratmeter i Rorup og ca. 31 kvm i det romanske Rye til Kirke Hyllinge og Lyndby med henholdsvis 124 og 121 kvadratmeter. Et mere nuanceret billede af størrelsesforholdene opnås ved at sammenholde kirkeskibenes arealer med vurderingen af hvert enkelt sogns samlede økonomiske ressourcer i tønder hartkorn i forarbejderne til Christian V.s danske matrikel fra 1688.⁹ Hartkornetallet må formodes at være det mest dækkende udtryk, vi kan få, for disse landbrugssognes økonomiske ydeevne. (Bilag 1) Ud fra en sådan analyse viser f.eks. den diminutive romanske Rorup kirke sig at have en ganske gennemsnitlig størrelse. De kirker, der ud fra en sammenligning af kirkeskibsareal med hartkornetallet skiller sig ud som de relativt største, er Havdrup, Gershøj, Lyndby, Særløse, Højerup og Kimmerslev, i nævnte rækkefølge. I den anden ende af skalaen, dvs. de relativt mindste kirker, finder man ved sammenligning med hartkornetallet, regnet fra bunden, Magleby, Syv, Lyderslev, Helsted, Højelse og Herfølge. Meget beslægtede resultater nås, hvis man i stedet sammenligner kirkestørrelsen med sognets areal og antallet af tiendeydere 1567.

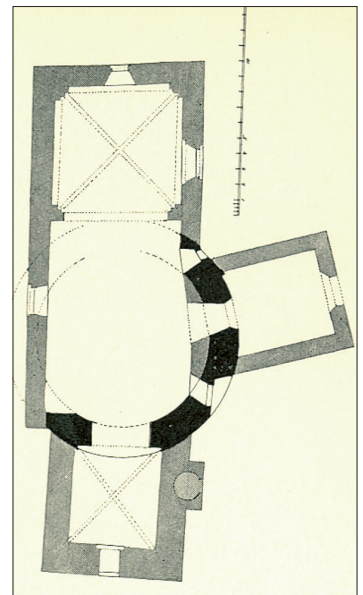
Der er ret store regionale forskelle i forholdet mellem kirkeskib og hartkornetallet. Stevns herred har gennemgående meget store sogne med en god bonitet, og kirkebygningerne er ud fra den

betragtning mindre, end man kunne have forventet af sognets ydeevne. Omvendt er Volborg herred - og i lidt ringere grad Tune herred - præget af større kirker, end hartkornetallet kunne lægge op til.

Det kan konstateres, at der ikke er en entydig sammenhæng mellem hartkorn og de romanske kirkeskibes størrelse. Heller ikke tiendeydertallet eller sognearealet afspejles entydigt i de romanske kirkeskibes omfang. Betragtes sognenes indbyggertal i 1801 i forhold til det romanske kirkeskib kan der for vores undersøgelsesområde ikke opstilles en så markant sammenhæng, som det er tilfældet i Ribe-området, hvor en korrelationsanalyse mellem skibenes areal og indbyggertal o. 1800 giver koefficienter omkring 0,8, dvs. at kirkestørrelserne for 80% vedkommende udtrykker sognenes bebyggelsestæthed, for 20% vedkommende andre forhold.¹⁰ Det er ganske interessant, at forholdene i dette relativt store udsnit af sjællandske sogne ikke modsvarer de forhold, der er påvist i Jylland - og som umiddelbart forekommer logiske og forventelige. Når kirkestørrelserne i romansk tid på Sjælland ikke i så høj grad som Jylland afspejler hvert enkelt sogns økonomiske ressourcer, er forklaringen nok, at det sjællandske kirkebyggeri i højere grad end det jyske har været bestemt af lokale stormænds ambitioner.

Der er enkelte undtagelser fra den standardiserede formgivning af skibet i undersøgelsesområdet. Det gælder først og fremmest Himlingøje kirke, der blev opført som en rundkirke med en indre diameter på 7,13 m og en murhøjde på lidt over 6 meter, men som nu fremtræder fuldstændig ombygget, dels i gotisk tid, dels ved en restaurering i 1872. Selv om der ikke her skal tales om byernes kirker, bør det nævnes, at også Alle Helgens kirke i Roskilde var en rundkirke med vedføjede halvrundt kor. Kirkens fundamenter blev udgravet i 1944. I samme forbindelse bør den formentlig kongelige kirke i Store Heddinge nævnes: en ottekantet kridtstenskirke med Karl den Stores kejserkirke i Aachen som sit sandsynlige forbillede, forsynet med et samtidigt kor i to etager, med udvendigt søjlegalleri og indvendige trappeløb og hemmelige smårum. Kirken i Lille Heddinge udmærker sig ved at have haft tre stokværk. Der har altid været kirke i underetagen, hvad eksistensen af originale sidealternicher beviser, så der er ikke tale om et ombygget stenhus, men det er tænkeligt, at overetagerne har kunnet bruges som lagerplads og magasin.¹¹

Mange af de romanske kridtstenskirker har haft ganske få vinduesåbninger, idet der simpelthen kun var et enkelt højtsiddende vindue midt på hver langvæg. Det gælder en lang række af kirkerne især i Stevns og Bjæverskov herreder.

Fir. 6

Grundplan over Himlingøje med rester af rundkirke.

Efter Danmarks Kirker, Præstø Amt.

En hel del af de romanske kirker har mistet deres korparti som følge af gotiske ombygninger. I Bjæverskov herred gælder det 8 ud af 11 kirker, i Stevns herred 5 ud af 11 og i Ramsø herred er det ikke mindre end 10 ud af 11 kirker. Det gør det svært at drage slutninger om de romanske kors udformning og om, hvorvidt de eventuelt var forsynet med den karakteristiske halvrunde korafslutning, apsis. Af de seks herreders kirker er der kun bevaret apsis ved et fåtal: Lidemark, Sædder, Hårlev, Jyllinge, Rye, Kirke-Hyllinge og Greve. Der har dog været apsis ved enkelte andre kirker, som det fremgår dels af fundamentspor, dels af uregelmæssigheder eller genbrugte sten i murværket: Kirkerup, Gund-sømagle, Kirke-Såby og Havdrup (hvor apsiden blev påbegyndt, men aldrig fuldført). Flere af disse kirker må henregnes til den ældste gruppe af romanske kirker, og det er muligt, at apsisbyggeriet især har spillet en rolle i den tidlige kirkebyggeperiode. Antallet af bevarede romanske kor med lige korafslutning overgår langt antallet af apsiskor. Men der er i flere af kirkerne en særlig finesse, som viser slægtskab med kirken i Store Heddinge: en udvendigt ret afsluttet østmur i koret, som dog indvendig har en udsparet apsisniche. Dette træk findes i fire kirker: Herslev, Karlstrup, Havdrup (hvor nichen afløste en påbegyndt "rigtig" apsis), og Ørsted. Måske kan man i Havdrup-forløbet ane en tendens til at gå fra udvendig apsis over indvendig apsis til en helt ret afsluttet østvæg i koret? Man skal nok vare sig for at drage generaliserende slutninger på et så spinkelt grundlag. Jes Wienberg har diskuteret apsis-byggeriet og påviser bl.a. ved hjælp af dendrokronologiske dateringer fra Västergötland, at kor i al fald i denne egn på samme tid kunne bygges enten med eller uden apsis.¹² Han mener ikke, at brugen af apsis har kronologiske eller andre praktiske forklaringer, men foreslår, at apsider er bygget til kirker for at symbolisere en biskops overhøjhed. De få apsiskirker i det aktuelle undersøgelsesområde kan næppe i tilstrækkelig grad belyse hans hypotese, men der er i almindelighed ikke meget, der tyder på, at denne teori er holdbar for forholdene i middelalderens Danmark. I påfaldende mange tilfælde har der vist sig en sammenhæng mellem forekomsten af apsis og forekomsten af et romansk tårn ved kirkerne, hvilket harmonerer dårligt med en tolkning af apsider som biskoppelige magtsymboler. Vesttårne fra romansk tid opfattes almindeligvis som et udtryk for verdslig indflydelse på et kirkebyggeri, og der er påfaldende færre tårne ved de kirker, der i middelalderen hørte under en domkirkes eller et klostres patronat. En biskop eller abbed har vel ikke lagt så meget vægt på at dekorere de kirker, der først og fremmest var en indtægtskilde for dem.¹³

Fig. 7

Sædder Kirkes apsis.

Foto: Poul Grønder-Hansen

I de seks herreder er der rester af romanske tårne eller tårnlignende vestanlæg ved 15 landsognekirker (Himmelev, Fløng, Kirkerup, Gundsømagle, Kirke-Såby, Kirke-Hyllinge, Gadstrup, Herfølge, Hårlev, Holtug, Varpelev, Hellested, Lyderslev, Frøslev og Havnelev).¹⁴ Heraf havde Kirke-Såby, Kirke-Hyllinge, Hårlev og Gadstrup brede vestpartier med to tårne af en type, som ellers var mest udbredt i Skåne. Lyderslev og Himmelev frembyder velbevarede brede vesttårne, der er ført op som et samlet tårn. Den mest almindelige type var det kvadratiske tårn, som hovedparten af de øvrige tårne falder ind under. Frøslev kirke på Stevns har en tårnlignende, senromansk vestforlængelse, der er både højere og bredere end skibet. Langt over halvdelen af de romanske tårne er faktisk ligesom Frøslev sekundære i forhold til skibet (Himmelev, Fløng, Kirkerup, Gundsømagle, Gadstrup, Herfølge, Holtug og Varpelev. Hellested og Havnelev er uvist).

De romanske kirker var opført med to døre i den vestlige del af skibet, en mod syd og en mod nord, traditionelt betegnet som henholdsvis mands- og kvindedør. Allerede i romansk tid begyndte man at bygge våbenhuse som vindfang foran den ene af dørene. Romanske våbenhuse er bevaret ved Himmelev, Greve, Ørsted og - fra tiden 1250-1300 - Magleby på Stevns. Men ellers hører denne bygningstype mest gotikken til.

Fig. 8
Varpelev Kirke med romansk
tårn.
Foto: Poul Grønder-Hansen

3. Kultstedskontinuitet

Erkendelsen af, at bebyggelsen i jernalder og vikingetid med mellemrum flyttede inden for et lokalt område, har også drejet fokus hen på de første kirkesteders placering, baggrund og betydning. Den gamle opfattelse, at kirker opførtes på hedenske kultpladser, fik et grundstød i Olaf Olsens disputats "Hørg, hov og kirke", fra 1965.¹⁵ Her blev det påvist, hvorledes en kultstedskontinuitet hverken kunne dokumenteres gennem stednavne eller i skriftligt og arkæologisk kildemateriale. I Danmark er stednavne med hentydninger til hedensk kult få og ikke specielt knyttet til steder, hvor der i dag ligger kirker. Udgravninger under nuværende kirker har i intet tilfælde bragt rester af førkristne bygningsværker, der kunne tolkes som kulthuse, påviste Olaf Olsen.

En sammenhæng mellem helligkilder og kirker afviste Olaf Olsen ligeledes. Der findes ganske vist helligkilder på eller ved mange kirkegårde, men dyrkelsen af dem behøver ikke at gå tilbage til hedensk tid. Den katolske middelalderkirke gjorde bestandig nye kilder til helligkilder. Det kan lige så godt være kirkens hellighed, der smittede af på kilden, som omvendt.

Der er ubestrideligt steder i Danmark, hvor en kirke ligger tæt på en gravhøj fra hedensk tid. Det kendteste eksempel er Jelling, hvor et hedensk gravanlæg virkelig synes at være blevet kristnet, bl.a. ved overflytning af den gravlagte fra nordhøjens gravkammer til en kammergrav i gulvet under den første trækirke på stedet. Lignende forhold kan gøre sig gældende i Hørning, hvor den første trækirke, hvorfra en planke i Nationalmuseet er dendrokronologisk dateret til o. 1070, var lagt lige oven på en hundrede år ældre, udjævnet gravhøj, som om oldemoderen skulle med ind under kirkens vinger.¹⁶

Også i undersøgelsesområdet seks herreder er der et tankevækkende sammenfald mellem gravhøj og kirke ved Hårlev, hvor der lige øst for kirken på kirkegården ligger en gravhøj - måske oprindeligt kronet af den endnu bevarede runesten, der er udstillet på Nationalmuseet under navnet Tryggevældestenen.¹⁷ Man kan måske se nærheden mellem kirke og høj i Hårlev som udtryk for slægtsbevidsthed hos aristokratiske kirkebyggere. Hårlev var i ældre middelalder et gods under Hvide-slægten (jfr. Ulsigs artikel). Men der er gået mindst 300 år, fra højen blev rejst, og indtil den nuværende kirke blev bygget, og vi ved ikke, om kirken har haft en forgænger af træ på samme sted. Så nogen relevans for en diskussion af kultstedskontinuitet - eller for den sags skyld gravstedskontinuitet - har Hårlev ikke. Også Syv kirke ligger umiddelbart op ad en ikke nærmere dateret stor gravhøj, som er en del af en højrække, muligvis fra bronzealderen.

Det var i øvrigt ikke ualmindeligt, at vikingetidsbegravelser blev lagt i tilknytning til gravmonumenter fra bronzealder eller stenalder, som det så tydeligt ses ved Jelling og Bække. De ældgamle begravelser gav åbenbart en eller anden form for antikvarisk autoritet til de nye. Om kultkontinuitet kan man næppe tale i det tilfælde, snarere om en symbolsk ladet traditionsbevidsthed i visse aristokratiske kredse indenfor vikingetidssamfundet. Denne bevidsthed kan have levet videre hos kirkebyggerne i de første kristne århundreder.

Der er påvist en hedensk vikingetidsgravplads ved kirkegården på Kongemarken, ligesom der er en vikingegravplads ved den ensomt beliggende Kirke Hyllinge kirke (jvf. Svend Åge Tornbjerg og Tom Christensens kapitel ovf.) Her anes en form for gravstedskontinuitet.

Når det er svært at påvise kontinuitet mellem hedenske kultsteder og kristne kirker, er forklaringen i høj grad, at den hedenske gudsdyrkelse sjældent var knyttet til særlige kultbygninger. Tværtimod lader det til, at kulten fandt sted ved offermåltider, blót, i den store hal på den lokale stormands gård, med stormanden selv som kultleder. Ved kristningen måtte det da føles naturligt for stormandsslægterne fortsat at sørge for deres undergivnes religiøse betjening. Den ny kristentros præster kunne oplyse om, at gudsdyrkelsen nu krævede en særlig kultbygning i stedet for den gamle hal. Hvad var da mere nærliggende end at bygge en kirke på gårdens område? I mange tilfælde har det i missionstiden nok været mest praktisk blot at genbruge hallen eller en anden af gårdens eksisterende bygninger til gudstjenestebrug, som foreslået af Else Roesdahl.¹⁸ De store haller som dem, der arkæologisk er påvist i Lejre og ved Strøby, har kunnet rumme en anseelig "menighed". Som det vil fremgå i afsnittet om gård og kirke nedenfor, er det et sådant mønster, der tegner sig. På den måde er der alligevel en slags kultkontinuitet.

4. Kirkestedskontinuitet

Når man med Olaf Olsen afviser forbindelsen mellem de nuværende kirker og hedenske kultsteder, må det være relevant at påpege, at stenkirkerne jo er opført 150-300 år efter Danmarks kristning i slutningen af 900-årene. Hvor lå de ældste kirker af træ, stenkirkernes forgængere?

Der er under stenkirker fundet spor efter en træbygget forgænger i mindst 11 tilfælde (Fredbjerg, Hedensted, Hørdum, Hørning, Lisbjerg, Jørlunde, Krogsbølle, Starup, Skimminge, Værløse, Vorgod, Årup), efter to forgængere i Brørup og - den førnævnte - Snoldelev, mens den kongelige kirke i Jelling står ovenpå hele tre trækirker. Hertil kommer genbrugte trækirkerester i mindst 23 kirker (Dybe, Enslev, Flinterup, Framlev, Hemmet, Himmelev, Hvilsted, Sankt Knud på Bornholm (før 1100), Lejrskov, Lunde, Lyngby, Nørager, Ottestrup, Ore, Ravsted, Rimsø, Rosmos, Skodborg (før 1100), Skævinge, Snoldelev, Snostrup (fældet før 1060), Sæby, Vrangstrup).¹⁹ I flere andre kirker er det muligt at finde indicier, der antyder en ældre trækirke.

Hvor gamle disse trækirker er, lader sig ikke afgøre med nogen større præcision, nærmest til en datering kommer den førnævnte Hørning kirke fra o. 1070 og Snoldelev II (tidligst 1070). Eftersom kirkerne har haft jordgravede stolper, kan man måske antage, at deres levetid ikke væsentligt har oversteget et halvt århundrede. Den nedre del af de jordgravede stolper til det rekonstruerede vikingehus ved Trelleborg, der stod færdigt i 1942,

var efter 40 år "helt formuldet eller af en konsistens som pibetobak "cut plug".²⁰ Da stenkirkerne generelt ikke kan sættes tidligere end 1100-årene, kan man altså kun i tilfældene Brørup, Jelling og Snoldelev regne med, at stenkirkenes forgængere når længe tilbage end 1050.

Hertil kan føjes, at der kun i et mindretal af de undersøgte stenkirker konstateres spor af trækirker. I nogle tilfælde kan spor være slettet af de mange forstyrrelser, som kirkernes gulve i tidens løb har været udsat for, men det virker, som om stenkirkerne ofte - iflg. Olaf Olsen endda "så godt som altid" - er rejst på bar mark som den første kirke på stedet.²¹ Man skal dog ikke være blind for den mulighed, at en stenkirke kunne bygges ved siden af trækirken på kirkegården, så trækirken fungerede, indtil afløseren var fuldført. Denne situation er i al fald påvist ved den nedlagte middelalderkirkegård Tirup nær Horsens.²²

Hvor lå da missionstidens kirker? Er det tilfældigheder, at vi kender så få, eller kunne det tænkes, at de lå ved vikingetidslandsbyerne og flyttede til deres nuværende plads sammen med landsbyerne? Et velbelyst arkæologisk eksempel på flytning af en kirke og kirkegård i tidlig middelalder frembyder Löddeköpinge udgravningen i Skåne, hvor en trækirke omgivet af kirkegård engang i 1100-årene blev afløst af en ny stenkirke 300 m. derfra.²³ Men også i vore seks herreder er der eksempler, som det kort er refereret ovenfor, dels ved Karlstrup, dels ved Kongemarken udenfor Roskilde. Kun kirkegården ved Kongemarken når dog i alder tilbage til missionstiden. Det lod sig altså gøre at flytte en kirke og nedlægge en kirkegård.

Ud fra skriftligt kildemateriale får man ganske vist det indtryk, at kirkeflytninger næppe har været almindelige. Den katolske kirke lagde meget vægt på alterstedets og kirkebygningens - for den sags skyld også kirkegårdens - hellighed. Enhver kirke skulle indvies af biskoppen, og hvis bygningen siden blev ombygget eller vanhelliget, måtte han atter til stede med den hellige olie og vievand. Tilsvarende var kirkegårdene i bogstaveligste forstand indviet jord.²⁴ Den hellighed opgav man nødigt. Men på den anden side tog kirkeretsbestemmelser højde for nedtagelse eller flytning af kirker. I Frankerriget o. 800 blev det indskærpet, at kirkenedlæggelser skulle ske med bispens tilladelse, og tilsvarende regler kendes fra bl.a. Island og Norge.²⁵ Islands ældste kristenret foreskrev bl.a., at hvis en kirkegård skulle flyttes eller nedlægges, skulle kirkegården gennemgraves og ligene flyttes med til den ny kirkes sted.²⁶ Arkæologiske fund af ældre kirkegårde med alle deres skeletter intakte, som f.eks. ved Kongemarken, antyder, at en sådan regel ikke blevet efterlevet.

Selv om eksemplerne endnu er få, forekommer tanken om kirkeflytninger at være en fristende forklaring på de få rester af helt gamle trækirker under de nuværende stenkirker.

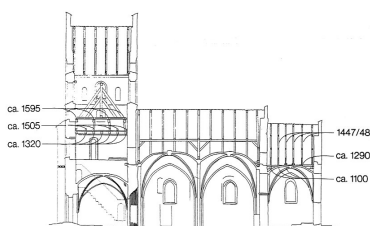

Fig. 9
Gundsømagle Kirke. Tværsnit af kirken med dendrokronologiske dateringer af tømmer i tagværk og tårn. Rekonstrueret grundplan af kirken o. 1320.

Efter Nationalmuseets Arbejdsmark 1990

5. Magtkontinuitet. Kirkernes bygherrer

For 1100- og 1200-årenes kirkebyggeri eksisterer der et sparsomt kildemateriale, der i enkelte tilfælde kan give indtryk af kirkernes bygherrer. For tiden før er man henvist til tilbageslutninger fra senere forhold og sammenligninger med vore nabolande.

Et centralt fænomen i denne sammenhæng er det omstridte begreb "egenkirken". Princippet ved en egenkirke er, at en privatmand på sin egen jord opfører en kirke, hvorpå han som kirkens ejer holder bygningen ved lige og lønner en præst mod til gengæld at inkassere alle kirkens indtægter. Den katolske middelalderkirke var imod sådanne egenkirker, men ikke desto mindre fik de vidt udbredelse i 800- og 900-årenes Europa - også i de lande, hvorfra Danmark fik sine første kirkelige impulser: Frankrig, Tyskland og England.²⁷ I praksis måtte kirken derfor leve med systemet, men den havde dog hele tiden som sit mål at genoprette bispens kontrol med kirkerne i deres stifter. I løbet af den tidlige middelalder lykkedes det at omforme lægmandsindflydelsen, så at egenkirkesystemet afløstes af patronatssystemet, der stadig indebar en vis lægmandsstyring, men nu under Kirkens kontrol.²⁸

Ved Nordens kristning fulgte egenkirkesystemet naturligt med i skikkelse af gårdkirker, for det passede godt til de nordiske landes aristokratiske samfund. I Norge lykkedes det først i 1277 at lægge privatkirker ind under bispens myndighed. Mest udviklet var systemet på Island, hvor alle kirker var opført af stormænd på deres egne gårde. Dette tætte forhold mellem gård og kirke kan også konstateres arkæologisk på Færøerne og i nordbobygderne på Grønland.²⁹

De norrøne gårdkirkers store selvstændighed må forklares med manglen på en centralmagt. I andre lande, f.eks. Norge og England, indgik også kongemagten som en vigtig faktor i kirkebyggeriet. Kongen stifter kirker, skænker jord og tilskynder sine stormænd til at blive kirkebyggere. I dette tilfælde kan man tale om en "landskirke" under kongelig protektion.³⁰

I Danmark har forholdene snarest svaret til Norge og England, så at konge og stormænd (og ditto kvinder) var de store kirkebyggere. Hal Kochs teori om, at de danske landsbykirker var opført af landsbyens frie bønder og siden administreret af bønderne i fællesskab, er ikke holdbar.³¹ Inden for kirkebyggeriet har Ebbe Nyborg vist, at udviklingen nærmest gik modsat Hal

Kochs vurdering. I den ældste tid må enkelte stormænd, alene eller i fællesskab, have bekostet byggeriet, mens den katolske kirkes større styrke i løbet af 1100-årene resulterede i en organisering af sognet og dets forhold, således at sognegrænser efterhånden blev lagt fast og sognefolket fik tillagt forskellige kollektive forpligtelser. Hertil hørte betalingen af tiende til sognekirken, som synes indført i Danmark i 1100-årene. Sandsynligvis var tiendebetalingen en vigtig forudsætning for det store stenkirkebyggeri. Endepunktet i denne udvikling blev o. 1300 kirkevæргеordningen, hvor de indkomne penge til kirkebygningens vedligeholdelse blev forvaltet af to kirkeværger, valgt af sognets beboere og ansvarlige overfor bispen.

For stenkirkerne gælder det, at mange kan identificeres som herskabsbyggeri. Længe har man været opmærksom på Hvide-slægtens byggeri af de midtsjællandske kirker Fjenneslev, Bjernede, Pedersborg og Slaglille samt på udprægede stormandskirker som dobbeltkirken i Ledøje, men disse kirker, der røber sig gennem særpræget form eller skriftlige oplysninger, var dog ikke flere, end at Hal Koch i sin tid kunne affærdige dem som atypiske. Nu viser det sig, at langt flere landsbykirker i deres udformning bærer præg af at have stormænd som bygherrer. Det gælder også for de seks herreder, der her er relevante.

Interessen koncentrerer sig i den forbindelse især om kirker-nes vestende, der ofte har fået en særlig udformning, bl.a. for at danne en værdig ramme om en stormandsfamilies siddepladser. Mest imponerende er de vældige romanske tårnanlæg, hvoraf der fra de seks herreders landsbykirker som nævnt er kendskab til 15. I nogle tilfælde husede tårnet et særligt herskabsgalleri, hvor stormanden, hævet over den gemene hob, havde frit udsyn mod kirkens kor. De klassiske eksempler herpå findes uden for undersøgelsens område (f.eks. Fjenneslev, Tveje Merløse, Tirsted, Tårnby, Vallensved, Eggeslevmagle og Sæby). Der er indikationer af et herskabsgalleri i det nu næsten nedrevne brede vesttårn i Kirke-Såby, som desuden synes at have været afsluttet med tvillingetårne ligesom Fjenneslev og Tveje Merløse. Kirke-Såbys tårn var bredere end skibet, så kirken fik en "hammerplan". Samme plan, der ellers især træffes i Skåne, har tårnet i Hårlev, hvor der ligeledes er klare spor efter et herskabsgalleri med triforieåbninger. I Kirke-Hyllinge har kirken haft tvillingetårne, som dog endte deres tilværelse på dramatisk vis i 1761, da de styrtede sammen under en klokkeringning og dræbte fem mennesker i kirken. Om der var herskabsgalleri er uvist, men efter tårntypen en det en mulighed.

Ingen af de øvrige tårne i området har spor efter herskabsgal-

leri. Men det udelukker ikke, at tårnene kan have knejset over en herskabelig siddeplads, i så tilfælde blot på gulvet under tårnene, undertiden forsynet med en separat indgang fra vest, som det var tilfældet i Varpelev, Herfølge og Himmelev. Undertiden kunne vesttårnet få karakter af et gravkapel for en højtstående person knyttet til kirken, som det skete i Himmelev og Herfølge. Begge steder er fundet en centralt liggende, romansk, muret grav, i Himmelev for en kvinde, i Herfølge for en ca. 40 årig mand.³² Begravelser i selve kirkerummet var endnu op i 1200-årene en sjældenhed, så de gravlagte har ikke været hvem som helst.³³ Men stiftere af kirken behøver der ikke nødvendigvis at være tale om. De døde har været magtfulde nok til at få en grav i kirken, men placeringen i vest kan være udtryk for det muliges kunst. En grav i skib eller kor har den afdøde måske ikke kunnet få lov til, selv om det var det mest attraktive.³⁴

Også i kirker uden vesttårn har vestenden ofte været udstyret på en særlig måde som stormandsfamiliens plads, men sådanne indretninger kan for det meste kun erkendes gennem arkæologiske undersøgelser, som den skelsættende totalundersøgelse af de bevarede gulvlag i Højby kirke i Odsherred.³⁵ Lige udenfor vort undersøgelsesområde er en større undersøgelse blevet gennemført i Ishøj Kirke og indenfor området er Gundsømagle Kirke blevet totaludgravet.³⁶ I Ishøj fandt man murede vægbænke langs skibets vægge, således som det åbenbart har været standard i de romanske kirker. I vestenden var der spor af en lav skrankemur på tværs af kirken foran en muret vægbænk op ad vestmuren, i lighed med de forhold, der er konstateret ved flere andre kirker. I Gundsømagle, der dendrokronologisk er dateret til o. 1100, var det indre præget af stor enkelhed, men der var trods alt en særlig - om ikke prangende - vestindretning, idet det kun var vest for kirkens to indgangsdøre, at der var murede vægbænke. Folk i resten af kirken havde slet ingen siddepladser. Dette ændrede sig i begyndelsen af 1300-årene, da resten af kirkens langvægge fik murede vægbænke og endda en ekstra række langsgående bænke ude på gulvet. I vest kom der en ekstra række bænke og en dørgennembrydning til et nyopført tårn, som ikke skulle bære klokker, men i bedste romanske tradition tjente til fremhævelse af vestpartiet.

Nu er det nok en overforenkling at tolke de romanske tårne alene som manifestationer af verdslig ambition. Det er jo muligt for en bygningsdel at opfylde flere funktioner, og tårnenes magtsymbolik kunne meget vel på en gang knytte sig til Guds hus og til den eller de privatpersoner, der bekostede opførelsen. Endelig lader det til, at de romanske tårne faktisk - i modsætning til den

efterhånden hævdvundne opfattelse - har kunnet huse klokker. Ganske vist er deres konstruktion sjældent solid nok til at kunne udholde de gotiske klokkers stærke svigninger, men ringeskikken i romansk tid var anderledes.³⁷ Klokkerne blev anvendt til en kontrolleret signalklemten, og derfor krævedes der ikke så stærke konstruktioner. I Fløng kirkes romanske kridtstenstårn er det nordre glamhul forsynet med en klokkeformet udvidelse for enden som for at skaffe en stor klokke adgang til tårnets indre. Mange romanske tårne er forsynet med flere glamhuller, og der er ikke grund til at bortforklare dem som konventioner overtaget fra udenlandske kirkers klokketårne.

6. Gård og kirke

Hvor byggede de danske stormandsslægter kirkerne? Hvis flere gik sammen om opgaven, fandt man vel så vidt muligt en centralt beliggende grund. Men hvis kirkens bygherre var en enkelt stormand, skete byggeriet på hans egen jord og sandsynligvis i umiddelbar nærhed af hans gård. Det mest slående danske eksempel på denne sammenhæng er Lisbjerg kirke ved Århus, der ved arkæologiske undersøgelser har vist sig at have en træbygget forgænger, som var anlagt med egen kirkegård midt på gårdspladsen indenfor hegnet til en storgård fra 1000-årene.³⁸

Der er flere eksempler fra undersøgelsesområdet på en tæt sammenhæng mellem gård og kirke, i visse tilfælde endda voldsted og kirke. Her kan peges på de stensatte kældre og store huse, der er fundet umiddelbart op ad kirkerne i Varpelev, Rye, Bjæverskov samt ved Skt. Jørgensbjerg kirke i Roskilde. Desuden ligger der middelalderlige voldsteder og herregårdspladser lige ved siden af kirkerne i Karlstrup og Smerup, og der er middelalderlige hovedgårde i adskillige af sognene (jvf. Ulla Fraes Rasmussens artikel).³⁹

7. Sognedannelsen

Ordet "sogn" betyder "søgning" og anvendtes oprindeligt om de mennesker, der søgte til samme kirke. Sandsynligvis er ordet ældre end den kirkelige organisation i Danmark og det skandinaviske ord er beslægtet med et begreb fra den sociale organisation i Danelagen/England.⁴⁰ Ordet synes i kirkelig sammenhæng at reflektere den gamle, løse organisation af den danske kirke i 1000-årene, hvor tienden endnu ikke var indført, men folk betalte for den enkelte kirkelige handling i den kirke, de "sognede" til. I den første missionstid kan man med Ebbe Nyborg antage, at kongen og hans bisper har stået for opførelsen af centrale dåbskirker i forbindelse med kongsgårde og byer.⁴¹ Formentlig har man til-

stræbt en vis spredning over landet, men grænserne har været flydende. Om herrederne har spillet en rolle i dette tidlige kirkenetværk, så der var i det mindste en kirke pr. herred, er en mulighed, der vanskeligt kan bevises. Ved siden af dette centrale kirkebyggeri har der så været en vildtvoksende privat initiativ i form af gårdkirker, som ofte - at dømme efter de udgravede planer af danske trækirker - har været ganske små. Nogle af de private kirker er atter blevet opgivet, mens andre er blevet videreført som sognekirker, da et etableret sognet begyndte at udvikle sig i løbet af 1100-årene. Det skete sideløbende med, at kirkerne gik væk fra brugerbetaling for de kirkelige handlinger til en skattefinansieret ordning baseret på 10% kirkeskat, tiende.

Hvis man undersøger sognenettet i de seks herreder, finder man det samme mønster som andre steder i Danmark: en velordnet opdeling, hvor kirkerne er jævnt fordelt i landskabet, og hvor sognegrænserne smukt følger naturlige landskabsskel. Alle områder har adgang til kirkelig betjening. Det kunne være fristende - som det da også er sket - at opfatte sognenettet som et resultat af overordnet planlægning.⁴² Men den opfattelse er ikke bæredygtig. Vi kender jo kun nettet i dets færdigudviklede form; førend det nåede sin endelige form, må det i de foregående århundreder have gennemgået talrige lokale tilpasninger og justeringer, som stræbte mod det mest hensigtsmæssige resultat.⁴³

I undersøgelsesområdet svinger sognestørrelserne. I den øvre ende ligger det ekstremt store sogn Herfølge på 4989 ha., fulgt af Borup med 2967 ha., Hellested med 2756 ha., og Højelse på 2519 ha. I den modsatte ende ligger småsognene Højerup på 419 ha., Gershøj på 421 ha., Kornerup på 536 ha., Kimmerslev på 561 ha. og Rorup på 567 ha. Der er nok en tendens til, at de mest vidtstrakte sogne findes i skovområderne, men også på landbrugslandet Stevns er der mange relativt store sogne. Til gengæld forekommer her også et par små sogne som Højerup og Varpelev, hvor i al fald sidstnævnte skal ses i en udpræget aristokratisk sammenhæng. Højerup er en ret sen kirkebygning, og her er formentlig tale om et ungt sogn, udskilt af Store Heddinge landsogn eller Lille Heddinge.

8. Kirkernes rolle i landbebyggelsens fastlåsning

Sognenettet er selvgroet og ikke udslag af en overordnet planlægning i forbindelse med en landsbyomlægning, der fastlåste bebyggelsesstrukturen. Men derfor kunne man jo godt tænke sig, at opførelsen af stenkirker ville gøre det mindre tiltrækkende at flytte landsbyen bort. Et så kostbart og centralt bygningsværk forlod man vel ikke frivilligt, skulle man tro.⁴⁴ Det er der ikke de-

Fig. 10

Kirke Skensved Kirke.

Foto: Poul Grinder-Hansen

sto mindre mange danske eksempler på i form af ensomt beliggende kirker. Disse kirker er formentlig opført ved en bebyggelse, som siden er flyttet væk.⁴⁵ I enkelte tilfælde har man valgt at flytte kirken med, som ved 1100-årenes Karlstrup (jfr. ovenfor s. 165), men andre gange flyttede f.eks. en stormand til et befæstet voldsted, mens kirken blev liggende. Landsbyundersøgelser på Falster har vist, at endnu o. 1300 er landsbyer blevet flyttet fra deres sognekirke, skønt beboerne herved fik betydeligt længere kirkevej.⁴⁶ Dette fænomen er ikke så udbredt i det aktuelle undersøgelsesområde, I Karlstrup er denne sammenhæng mellem kirke og - siden atter opgivet - stormandsgård dog arkæologisk påvist. Historien begyndte ved de såkaldte "gamle tofter" ved Karlstrup, der viste sig at rumme spor af både tidlig middelalderlig bebyggelse og en kirke med kirkegård, forløberen for den nuværende kirke. Men i dette tilfælde flyttede kirken med en stormandsgård til dens nuværende plads, hvor en borgbanke umiddelbart nordøst for kirkegården endnu vidner om kirkens tilknytning til en befæstet stormandsbolig, jfr. Ulla Fraes Rasmussens artikel. Bebyggelsen ved kirken var i brug fra 1100-årene til slutningen af 1300-årene.

Både Magleby, Holtug og Lyderslev kirker på Stevns ligger i nogen afstand fra landsbyernes kerner, men dog ikke så markant, at placeringen nødvendigvis må knytte sig til en omstrukturering af landsbybebyggelsen. Der må også peges på den ensomme Kirke-Hyllinge kirke, der ligger omkring 1 kilometer fra den egentlige landsby. Lige op ad den enligt placerede Kirke Skensved kirke er der fundet en middelalderbebyggelse, som siden er flyttet lidt væk.

Højerup kirke ligger på den yderste kant af Stevns klint, et godt stykke øst for landsbyen. Her er forklaringen nok ikke en bebyggelsesflytning, men at kirkens beliggenhed yderst på klinten var af symbolsk betydning. Kirken var indviet til søfartshelgenen Skt. Clemens - og til Johannes Døberen. En indvielsesindskrift fra 1357 omtaler udtrykkeligt, at kirken opføres "in extremo Stevonii promontorii littore" (på den yderste kyst af Stevns' forbjerg).⁴⁷ Baggrunden for den yderlige beliggenhed kender vi ikke, men et gammelt sagns påstand om, at kirken var bygget som tak af en skipper, der blev reddet fra havsnød, kan være nok så sandsynlig som andre formodninger.

9. Gotiseringen

De seks herreder omfatter nogle af de områder i Danmark, hvor gotiseringen af de romanske kirker har været mest omfattende. Der har sjældent været behov for at opføre en helt ny kirke sådan som det dog er sket i Kirke-Skensved, Kirke-Syv, Borup og Lellinge. De tre førstnævnte steder er der viden om, at de har afløst en ældre, romansk stenkirke: i Skensved i form af kridtstenskvadere med spor efter tidligere brug, i Kirke-Syv udgravede fundamenter af forgængerens, i Borup i form af omtale i skriftlige kilder. I Lellinge antydes en ældre kirke måske gennem fund af et par romanske søjlebaser af grønsandsten ved den bygning, der førhen husede Yderholm kro. Alle disse kirker har den foretrukne planløsning for gotikkens kirker, overhængede langhuse uden særlig arkitektonisk markering af et skel mellem skib og kor. Ligesom næsten alle andre kirker i området har de lidt senere fået tilbygget klokketårn og våbenhus, i Skensveds tilfælde som en kombination, hvor indgangen sker gennem underrummet i tårnet, som står på kirkens sydside.

Normalt har de eksisterende romanske kirker været taget som udgangspunkt og er så gradvis blevet forsynet med de tilbygninger, som den ny tid krævede. Overhængning, våbenhus og klokketårn har de som sagt næsten alle, mens sakristier til brandsikker bevaring af kirkens kostbarheder kun findes ved en mindre del af kirkerne, oftest som tilbygninger på nordsiden af et romansk kor. Egnens mange langhuskirker har sjældent sakristi. Med de gotiske tilbygninger fik kirkerne den fremtræden, som er så karakteristisk for den sjællandske landsbykirke: en tårnprydet kirke med kamtakkede gavle. De fleste gotiske bygningsdele er af tegl, men i nogle tilfælde er også kridtsten benyttet, og de festlige striber i rød tegl og hvid kridtsten har åbenbart været værdsat i området. Afstribningen var bl.a. i brug ved nybygget af Kirke-Skensved og herregården Gjorslev o. 1400 og -

Fig. 11
Kirker med middelalderlige
kapeller.
Kort tegnet af Cille Krause.

udenfor undersøgelsesområdet - ved Roholte kirke nær Præstø, som blev påbegyndt 1441.

Vestforlængelser, som skaffede mere plads til menigheden i kirkeskibet, findes i 10 kirker (Osted, Kirke Hvalsø, Kisserup, Sonnerup, Gershøj, Rorup, Ølsemagle, Valløby, Strøby, Smerup), hvortil kommer nogle kirker som Gadstrup, Tune og Frøslev, hvor det, der i dag fremtræder som en vestforlængelse, i virkeligheden er det nederste af et delvis nedrevet romansk tårn.

Middelalderlige kapeller, oprindeligt opført til at huse sidealtre, findes kun tilbygget ved knap 17% af kirkerne (Ølsemagle, Herslev, Fløng, Kirkerup, Jyllinge, Reerslev, Krk. Såby, Højerup (i Danmarks Kirker tolket som sakristi, men det er bygget på nordsiden af skibet ligesom kapeller vanligvis er), Magleby, Strøby, Hellested og Lyderslev) (Bilag 2). Fordelingen er bemærkelsesværdigt skæv: mens der ingen kapeller er i Bjæverskov

herred og andelen af kirker med kapeller udgør under 10% i de tre herreder Ramsø, Tune og Volborg har Sømme herred 36% kirker med kapeller og Stevns herred har kapeller ved 45,4% af kirkerne. Der tegner sig et mønster, hvor kapelkirker ligger samlet i en bred cirkel om Roskilde og på Stevns, med Ølseماغle som en enlig svale lige nord for Køge. Et bredt "kapel-tomt" område strækker sig på tværs, omfattende det meste af "Heden", men også en del af "Skovbo-området". Bagmændene bag kapelbyggeriet ved kirker ses traditionelt som lokale herremænd. Det er da utvivlsomt også forklaringen ved flere af sognekirkerne, der deler sogn med markante herregårdsanlæg, f.eks. Magleby på Stevns med herregården Søholm, Hellested med Valbygård, det nuværende Juellinge og Lyderslev med Højstrup. Men stifteren af et kapel med et sidealter kunne også være en religiøs og social sammenslutning i form af et gilde eller et lav.⁴⁸ Sådanne institutioner var selvfølgelig mest udbredte i byerne, men fandtes også vidt omkring i landdistrikterne. Fra Hellested landsby er der fra 1404 bevaret en latin-sproget skrå for et Skt. Gertrudsgilde, og det er da en mulighed, at kapellet ved Hellested kirke kunne være opført på dette lokale gildes initiativ.⁴⁹

Den mest gennemgribende ændring af den romanske kirke skete de steder, hvor man ikke holdt sig til tilbygninger, men hvor det romanske kor blev revet ned og erstattet af en østforlængelse af samme bredde som skibet. Ved Dåstrup valgte man at forlænge det gamle, smallere kor, men det har været en nødløsning i stedet for det langhus, der var blevet idealet. Af de seks herreders 72 kendte kirker har over halvdelen fået langhuskor, oftest med ret østgavl (se bilag 2), men i Solrød og Vråby fra tiden o. 1400 er afslutningen tresidet, ligesom på den gotiske Skensved kirke fra 1300-årene, med inspiration fra kirkearkitekturen i Øresundsregionen.⁵⁰

Utvivlsomt har sognenes økonomiske formåen været en vigtig faktor i gotiseringen af landsbykirkerne. I senmiddelalderen må tiendesummerne under kirkeværgernes forvaltning have spillet en endnu større rolle end i romansk tid, også for ny- og tilbygninger. Der er østforlængelser af kirkerne i de store, velhavende sogne, også de sogne, hvis romanske skibe forekom beskedne i forhold til hartkorntalet 1688. Derimod er de romanske sognekirker, som forekom relativt store i forhold til hartkorntallet i 1688, for størstedelen ikke blevet forsynet med østforlængelse. Det gælder udpræget kirkerne ved roden af Horns herred. Der var åbenbart trods alle religiøse drivkræfter grænser for, hvor store man følte trang til at gøre sognekirkerne, når ikke specielle forhold som valfart gjorde det ønskeligt. Derved fremstod

Fig. 12
Kirker med østforlængelse.
Kort tegnet af Cille Krause.

der i senmiddelalderen et mere homogent billede af kirkestørrelse i forhold til sognestørrelse og økonomisk potentiale, end det var tilfældet i den romanske tid.

10. Konklusion

Kirkerne ligger tæt i de frugtbare landbrugsegne mellem Roskilde Fjord og Køge Bugt, og det har de gjort siden romansk tid. Langt de fleste af de stående kirker indeholder en bygningskerne fra denne periode, og kun ganske få kirker er blevet ramt af nedlæggelser eller flytninger i middelalderen eller senere. Som sådan er kirkerne i sig selv det bedst bevarede levn fra middelalderens kulturlandskab. Hver kirke danner centrum i sit sogn. Også sognene har rødder i den tidlige middelalder, og deres grænser må i store træk have ligget fast siden middelalderen, selv om enkelte justeringer er sket i senere tider.

Fig. 13

Karlstrup Kirke.

Foto: Poul Grønder-Hansen

Kilderne er få og spredte til det tidligste trækirkebyggeri. Det står klart, at trækirkerne ikke altid fysisk var forgængere for de senere stenkirker, og der er eksempler på trækirker og kirkegårde, som ligger på steder, hvor der ikke siden kom en kirke. I den tidligste periode var kirkeflytninger altså en reel mulighed.

Stenkirkerne er blevet opført i tilknytning til en bebyggelse, ofte i form af en stormandsgård. I de fleste tilfælde lå stormandsgården dog i landsbyen, hvor kirken så også kom til at finde sin plads, og hvor den ligger den dag i dag - selv om den store gård,

der engang var kirkens udspring, forlængst er forsvundet som et erkendbart topografisk element. I enkelte tilfælde, som Karlstrup, hørte kirken til en ensomt beliggende stormandsgård, som siden er nedlagt, hvorpå kirken lå alene tilbage. I modsætning til de middelalderlige stormandsgårde forblev stenkirkerne altså et stabilt og markant landskabelement.

Man kunne antage, at de romanske kirkebygningers størrelse og pragt stod i et umiddelbart forhold til sognets økonomiske ydeevne, som det f.eks. afspejles historisk i hartkorntallene fra forarbejderne til Christian V.s matrikel 1688. En sammenligning af de romanske kirkeskibes areal med sognenes hartkorn tal viser imidlertid, som det er fremgået ovenfor, ikke en sådan sammenhæng. Det samme gælder sammenligninger med sogneareal og indbyggertal - alt i modsætning til den situation, der kendes fra det vestdanske område, men i god overensstemmelse med undersøgelserne øst for Øresund. Forklaringen er antagelig, at det østdanske kirkebyggeri i romansk tid i langt højere grad end det vestdanske har været præget af individuelle initiativer af lokale stormænd. Det afspejles i nogle tilfælde arkitektonisk, mest markant ved de romanske tårne, der findes ved 20 % af kirkerne. En rundkirke som Himlingøje må også opfattes som en aristokratisk kirketype. Men fraværet af romansk tårn ved en kirke er ikke i sig selv nok til at gøre en kirke ikke-aristokratisk. Et godt eksempel herpå er Karlstrup kirke, som er opført direkte ved en befæstet stormandsgård, men ikke har romansk tårn. Meget taler for, at stormandsindflydelsen på kirkebyggeriet i undersøgelsesområdet har været mere massiv, end kirkebygningerne umiddelbart afspejler i dag.

Til gengæld fremgår det også, at kirkerne i middelalderens sidste halvandethundrede år oplevede en omfattende gotisering med hvælvslagning og tilbygninger af tårne, østforlængelser, våbenhus, sakristier og kapeller. Gotiseringsbølgen har sat præg på alle områdets kirker, og her er der bedre overensstemmelse mellem sognenes økonomiske formåen (hartkorn tallet fra 1688) og kirkebyggeriet. Det er naturligt, da der her overvejende er tale om byggeri finansieret af tiendeindtægterne, som afspejler høstudbyttet i sognet. Dog har indbyggerne i nogle sogne med en meget stor romansk kirkebygning stillet sig tilfreds med den og ikke foretaget mange om- og tilbygninger. Resultatet har været en størrelsesmæssigt mere ensartet kirkebestand i senmiddelalderen sammenlignet med den romanske tid - en spejling af en udvikling fra et gennemgående aristokratisk og individualiseret kirkebyggeri til et mere egaliseret, tiendefinansieret kirkelandskab.

Bilag 1

Arealer af romansk skib, sammenholdt med sognets hartkorn ifølge forarbejderne til Christian V.s matrikel fra 1688

	skibets areal	tdr.hartkorn	hartkorn:areal
Ramsø herred			
Rorup	26 kvm	118,53	4,55
Gadstrup	50 kvm	262,04	5,24
Syv	31kvm(udgravning, nuv. kirker gotisk)	322,57	10,40
Ørsted	82 kvm	209,66	2,55
Dåstrup	56 kvm	196,64	3,51
Borup	gotisk		
Kimmerslev	43 kvm	91,54	2,12
Ejby	56 kvm	357,28	6,38
Dalby	62 kvm	240,67	3,88
Højelse	65 kvm	516,91	7,95
Ølsemagle	43 kvm	204,51	4,75
Sømme herred			
Himmelev	47 kvm	294,85	6,27
Herslev	62 kvm	300,54	4,84
Kornerup	42 kvm	100,55	2,39
Svogerslev	51 kvm	172,77	3,38
Glim	78 kvm	263,97	3,38
Hvedstrup	63 kvm	209,01	3,31
Fløng	45 kvm	228,51	5,07
Ågerup	62 kvm	224,77	3,62
Kirkerup	58 kvm	304,67	5,25
Jyllinge	50 kvm	175,96	3,51
Gundsømagle	82 kvm	241,25	2,94
Tune herred			
Greve	55 kvm	256,72	4,66
Kildebrønde	71,5 kvm	198,51	2,77
Reerslev	60 kvm	218,90	3,64
Vindinge	63 kvm	243,40	3,86
Snoldelev	71 kvm	262,16	3,69
Tune	60 kvm	175,32	2,92
Karlslunde	55 kvm	254,05	4,61
Karlstrup	43 kvm	113,57	2,64
Havdrup	41 kvm	64,50	1,57
Solrød	47 kvm	157,90	3,35
Jersie	48 kvm	157,54	3,28
K.Skensved, gotisk			
Volborg herred			
Osted	69 kvm	203,71	2,95
Allerslev	63 kvm	248,08	3,93
Hvalsø	64 kvm	186,83	2,91

Særløse	54 kvm	102,47	1,89
Kirke Såby	85 kvm	440,89	5,18
Kisserup	50 kvm	116,97	2,33
Gevninge	67 kvm	167,71	2,50
Gershøj	52 kvm	90,92	1,74
Sæby	93 kvm	340,80	3,66
Lyndby	121 kvm	217,73	1,79
K.Hyllinge	124 kvm	396,71	3,19
Sonnerup	75 kvm	178,82	2,38
Rye	c. 50 kvm	283,05	5,66

Bjæverskov herred

Lellinge			
Gotisk			
Lidemark	61 kvm	146,78	2,40
Bjæverskov	84 kvm	311,27	3,70
Vollerslev	47 kvm	174,07	3,70
Gørslev	82 kvm	294,06	3,58
Herfølge	90 kvm	699,73	7,77
Sædder	71 kvm	274,25	3,86
Valløby	49 kvm	181,93	3,71
Tårnby	50 kvm	147,82	2,95
Hårlev	98 kvm	372,74	3,80
Himlingøje	40 kvm	126,21	3,15
	(beregnet, kirken gotisk)		
Enderslev	55 kvm	176,03	3,20
Vråby	36 kvm	118,89	3,30

Stevns herred

Strøby	74 kvm	441,81	5,97
Varpelev	51 kvm	176,09	3,45
Højerup	60 kvm	116,10	1,93
Magleby	51 kvm	590,77	11,58
Holtug	68 kvm	528,18	7,76
Hellested	61,5 kvm	530,72	8,62
Smerup	40 kvm	245,10	6,12
Lyderslev	46 kvm	447,15	9,72
Frøslev	49,5 kvm	236,28	4,77
Ll.Hedinge	46 kvm	226,91	4,93
Havnelev	65 kvm	270,39	4,15

Forholdstal gennemsnit 4,26

Forholdstal herredsvis:

Ramsø	5,13
Sømme	3,99
Tune	3,36
Voldborg	3,08
Bjæverskov	3,76
Stevns	6,27

Et højt forholdstal betyder en relativt lille kirke, et lavt forholdstal en relativt stor kirke.

Største areal, romansk kirkeskib

124 kvm	Kirke Hyllinge
121 kvm	Lyndby
98 kvm	Hårlev
93 kvm	Sæby
90 kvm	Herfølge
85 kvm	Kirke Såby

Mindste areal, romansk kirkeskib

26 kvm	Rorup
31 kvm	Syv
36 kvm	Vråby
40 kvm	Smerup
40 kvm	Himlingøje
41 kvm	Havdrup

Relativt største romanske kirkeskib i forhold til sognets tdr. hartkorn 1688

1,57	Havdrup
1,74	Gershøj
1,79	Lyndby
1,89	Særløse
1,93	Højerup
2,12	Kimmerslev

Relativt mindste romanske kirkeskib i forhold til sognets tdr. hartkorn 1688

11,58	Magleby
10,40	Syv
9,72	Lyderslev
8,62	Hellested
7,95	Højelse
7,77	Herfølge

Bilag 2

Kapeller ved landsbykirker	Langhuskor=Ø
Ramsø herred	
Rorup	Ø
Gadstrup	Ø
Syv	opført med Ø
Ørsted	
Dåstrup	Ø
Borup gotisk	opført med Ø
Kimmerslev	Ø
Ejby	Ø
Dalby	Ø
Højelse	Ø
Ølsemagle 1 kapel mod N	Ø
Sømme herred	
Himmelev	Ø
Herslev 2 sammenb. kapeller, N, vestre ældst	
Kornerup	
Svogerslev	
Glim	Ø
Hvedstrup	Ø
Fløng 1 nordkapel, måske opr. våbenhus	Ø
Ågerup	Ø
Kirkerup 1 kapel mod N	
Jyllinge 1 kapel mod N	
Gundsømagle	
Tune herred	
Greve	
Kildebrønde	
Reerslev 1 kapel N	
+Vindinge	
Snoldelev	Ø
Tune	
Karlsunde	Ø
Karlstrup	
Havdrup	
Solrød	Ø
Jersie	Ø
Kirke-Skensved, gotisk	opført med Ø
Volborg herred	
Osted	
Allerslev	
Hvalsø	Ø
Særløse	Ø
Kirke Såby 1 kapel S (1 kapel o. 1600 N)	Ø
Kisserup	Ø
Gevninge	
Rye	
Sonnerup	

Kirke Hyllinge			
Lyndby			
Sæby			
Gershøj			
Bjæverskov herred			
Lellinge Gotisk		opført med	Ø
Lidemark			
Bjæverskov			Ø
Vollerslev			Ø
Gørslev			
Herfølge 1 kapel N		Ø	
Sædder			
Valløby		muligvis	Ø
Tårnby			Ø
Hårlev			
Himlingøje			Ø
Enderslev			Ø
Vråby			Ø
Stevns herred			
Højerup 1 kapel N ved skib(næppe sakristi, DK361)			
Magleby 1 kapel N		Ø	
Holtug			Ø
Strøby 1 kapel ("korsarm") N			
Varpelev			
Hellested 1 kapel N		Ø	
Smerup			Ø
Lyderslev 1 kapel N		Ø	
Frøslev			Ø
Lille Heddinge			
Havnelev		gotisk kor, ej langhus	Ø

Noter

- 1 Blandt de ældste er det svenske Ystad-projekt (Kulturlandskapet under 6000 år. En tvärvetenskaplig studie av människan och landskapet i en sydsånsk bygd), som bl.a. omfatter en analyse af kirkerne i kulturlandskapet, "By, huvudgård och kyrka. Studier i Ystedområdets medeltid, red. Hans Andersson & Mats Anglert, Lund Studies in Medieval Archaeology 5, Stockholm 1989. Artiklerne i publikationen analyserer Ystadegnens 14 bevarede og 3 forsvundne middelalderkirker, deres bygninger, organisationsforhold og kirkerne som kilder til befolkningsforholdene. -
- En regional undersøgelse, der blev gennemført på nogenlunde samme tidspunkt i 1980'erne som Ystadprojektet, men først er publiceret i 1998, er Stig Jensen (red.): "Marsk, land og bebyggelse. Ribegnen gennem 10.000 år", Jysk Arkæologisk

Selskabs Skrifter XXXV, Århus 1998. I bind 1, s. 191-210 har Ebbe Nyborg skrevet om "Kirke, sogn og bebyggelse o. 1000-1300" for de 13 middelalderlige landsogne, der helt er omfattet af undersøgelsesområdet. Ebbe Nyborg har desuden 12 år før den nævnte publikation fremlagt hovedresultaterne fra sin undersøgelse i artiklen "Kirke - sognedannelse - bebyggelse, Nogle overvejelser med udgangspunkt i et bebyggelsesprojekt for Ribeområdet, i *hikuin* 12, 1986, s. 17-44. Ebbe Nyborg diskuterer med udgangspunkt i de bedre kendte forhold for tiden o. 1300-1850 kirkebygningernes placering og størrelse i forhold til sognenes brugs-, ejendoms- og magtstruktur i ældre middelalder, giver en oversigt over de sandsynlige hovedtræk i sognedannelsen og analyserer relationerne mellem kirker og bebyggelse. - Claus Blaaberg: *Sognedannelsen i dansk middelalder*, Skov- og Naturstyrelsen, Kbh. 1992, er en undersøgelse af sognedannelsen med udgangspunkt i forholdene i Thy. Han finder det muligt at skelne mellem oprindelige sogne, der er store og rige, og et lag af mindre og fattigere sogne, der kan være udskilt herfra. - Mats Anglert: *Kyrkor och herravälde. Från kristnande till sockenbildning i Skåne*, *Lund Studies in Medieval Archaeology* 16, Lund 1995, er en undersøgelse af hele Skåne med fokus på den tidligste udvikling i kirkebyggeri og sognedannelse. Han hævder, at det tidlige kirkebyggeri må ses som et initiativ af enkelte, store jordejere, og at sognedannelsens tyngdepunkt må placeres i 2. del af 1100-årene. - Sven Rask: *Kirker og kapeller, i Kr. Dalsgard m.fl. (red.): Mellem Hav og Hede. Landskab og bebyggelse i Ulfborg herred indtil 1700*, Århus 2000, s. 218ff. er en regional analyse vedrører de 11 middelalderkirker i det vestjyske Ulfborg herred, publiceret 2000. - Senest har Morten Pedersen beskæftiget sig med sognedannelsen, med særligt fokus på Falster og det sønderjyske område. Morten Pedersen: *Den tidlige kristendom på Falster*, i *Lolland-Falsters historiske Samfund* 2001, s. 50-61; Morten Pedersen: *Hovedkirker i Danmark*, i *META* 1, 2002, s. 25-48. En oversigt over forholdene på Lolland-Falster giver Ulla Kjær & Poul Grønder-Hansen: *Middelalderens landkirker*, i *K. de Fine Licht (red.): Lolland-Falsters Stift 1803-2003*, Nykøbing 2004, s. 153-180.

- 2 Jes Wienberg: *Den gotiske labyrint. Middelalderen og kirkerne i Danmark*, *Lund Studies in Medieval Archaeology* 11, Stockholm 1993.
- 3 Ebbe Nyborg: *Kirke og sogn i højmiddelalderens by*, i Søren Bitsch Christensen (red.): *Middelalderbyen*, Århus 2004,

- s. 113-190.
- 4 Områdets kirker er udgivet i Danmarks Kirker, Præstø amt, 1933-35 (Bjæverskov og Stevns herreder), og Danmarks Kirker, Københavns amt, 1944-51 (de øvrige fire herreder). Der vil i det følgende ikke blive henvist særskilt til Danmarks Kirker, der forudsættes som det sted, hvor grundlæggende oplysninger kan hentes. Der er dog selvfølgelig i det forløbne halve århundrede fremkommet en del ny iagttagelser og undersøgelser, som kan supplere billedet.
 - 5 U. Fraes Rasmussen: Hellig Margrethe - myter og levned, Køge Museum 1998, s. 12-26.
 - 6 Johannes Hertz: Bisp Peder Lodehats kapel på Gjorslev, Bygningsarkæologiske Studier 1991, s. 13-20; Johannes Hertz: Gjorslev - en borg i Korsets tegn, Nationalmuseets Arbejdsmark 1992, s. 190-207.
 - 7 Olaf Olsen & Elna Møller: Danske trækirker, Nationalmuseets Arbejdsmark 1961, s. 35-58.
 - 8 Hans Stiesdal: Tidlige sjællandske og lolland-falsterske vesttårne, i Kirkens bygning og brug. Studier tilegnet Elna Møller, red. Hugo Johannsen, Kbh. 1983, s. 12-40, s. 33.
 - 9 Publiceret i tabelform i Henrik Pedersen: De danske Landbrug fremstilet paa Grundlag af Forarbejderne til Christian V.s Matrikel, Kbh. 1928.
 - 10 E. Nyborg, (1998) op.cit., s. 199 med note 18.
 - 11 Niels Jørgen Poulsen: Lille Heddinge kirke - en kridtstenskirke i tre stokværk, Nationalmuseets Arbejdsmark 1977, s. 122-32.
 - 12 Jes Wienberg: Enten - Eller. Apsiskirker i Norden, hikuin 24, 1997, s. 7-44.
 - 13 Ebbe Nyborg: Om romanske kirketårne i Danmark, i M. Blindheim et.al.: Kongens Makt og ære, Oslo 1985, s. 93-99, især s. 98-99.
 - 14 Efter Henrik Jacobsen: Romanske vesttårne, deres indretning og funktion. Vesttårne før 1300 i det middelalderlige Danmark øst for Storebælt, Lund Studies in Medieval Archaeology 12, Stockholm 1993, katalog, suppleret med Frøslev kirke, hvis kraftige vestforlængelse bør ses i denne sammenhæng. Se også den grundlæggende artikel af Hans Stiesdal (jvf. note 8).
 - 15 Olaf Olsen: Hørg, hov og kirke, Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie 1965.
 - 16 Else Roesdahl: Danmarks Vikingetid, Kbh. 1980, s. 203
 - 17 Erik Moltke: Runes and their origins, Kbh. 1985, s. 226-29
 - 18 Else Roesdahl: Hvornår blev kirkerne bygget? , i Niels Lund

- (red.): Kristendommen i Danmark før 1050, Roskilde 2004, s. 201-06.
- 19 Claus Ahrens: Frühe Holzkirchen im nördlichen Europa, Stuttgart 2001, Katalog s. 197-212; Anne Kathrine Thaastrup-Leth: Trækirker i det middelalderlige Danmark, i Niels Lund (red.): Kristendommen i Danmark før 1050, Roskilde 2004, s. 207-14.
 - 20 Holger Schmidt: Trelleborghuset og Fyrkathuset, Nationalmuseets Arbejdsmark 1981, s. 138.
 - 21 Olaf Olsen & Elna Møller (1961), op.cit., s. 36; O. Olsen (1966), op. cit. s, 243.
 - 22 J. Kieffer-Olsen: Grav og gravskik i det middelalderlige Danmark, Århus 1993, s. 26ff.; Ebbe Nyborg 1986 (op.cit.).
 - 23 E. Roesdahl (1980), op.cit., s. 204.
 - 24 M. Rydbeck: Invigningskors, Kulturhistorisk Leksikon for Nordisk Middelalder VII, 458.
 - 25 G. Smedberg: Ødekyrka, Kulturhistorisk Leksikon for Nord. Middelalder XX, 627.
 - 26 M. M. Larusson: Kirkegård, Kulturhistorisk Leksikon for Nord. Middelalder VIII, 399.
 - 27 Stefan Brink: Sockenbildningen i Sverige, i O. Ferm (red.): Kyrka och socken i medeltidens Sverige, Studier till det medeltida Sverige 5, Stockholm 1991, s. 114-20. - M. M. Larusson: Privatkirke, Kulturhistorisk Leksikon for Nord. Middelalder XIII, 462f.
 - 28 I. Nylander & T. Dahlerup: Patronatsrätt, Kulturhistorisk Leksikon for Norrd. Middelalder XIII, 136.
 - 29 Inge Skovgaard-Petersen: Islandske egenkirkevæsen, Scandia 1960, s. 230-96; K. Krogh: Gård og kirke, hikuin 9, 1983, s. 231-44.
 - 30 E. Nyborg: Enkeltmænd og fællesskaber i organiseringen af det romanske sognekirkebyggeri, i Strejflys over Danmarks Bygningskultur, Festskrift til Harald Langberg, Kbh. 1979, s. 37-64, s. 41.
 - 31 Hal Koch: Danmarks Kirke i den begyndende Højmiddelalder II; Kirkens Institutioner, Kbh. 1936; E. Nyborg (1979), op.cit., s. 39-42.
 - 32 Hans Stiesdal: Grave i tidlige vesttårne, hikuin 9, 1983, s. 7-20.
 - 33 Jakob Kieffer-Olsen 1993 (op.cit.), s. 94.
 - 34 Ebbe Nyborg 2004, op.cit.,s. 153-55.
 - 35 Olaf Olsen: Rumindretningen i romanske landsbykirker, Kirkehistoriske Samlinger 1967.
 - 36 Birgit Als Hansen & Morten Aaman Sørensen: Ishøj kirke - et

- kirkerum fra 1100-årene og op gennem middelalderen, Nationalmuseets Arbejdsmark 1975, s. 118-28; Henrik Græbe, Birgit Als Hansen & Hans Stiesdal: Gundsømagle kirke, Nationalmuseets Arbejdsmark 1990, s. 141-56.
- 37 Henrik Jacobsen, (1993), op.cit., s. 58-59.
- 38 M. Aaman Sørensen, J. Jeppesen & H.j.Madsen: Lisbjergkirkens forgænger, SKALK 1995:3, s. 6-10.
- 39 Hans Stiesdal: To middelalderlige huse på Stevns, I Arkitekturstudier tilegnede Hans Henrik Engqvist, Kbh. 1979, s. 154-59.
- 40 G. Fellows-Jensen: Old English soen 'soke' and the parish in Scandinavia, *Namn och Bygd* 88, 2000, s. 89-106, delvis i polemik mod S. Brink (1991), op.cit., s. 117ff.
- 41 E. Nyborg (1998), op.cit., s. 205.
- 42 Erland Porsmose: Den agrare bebyggelsesudvikling i middelalderens Danmark, i *Bebyggelsehistorisk Tidsskrift* 2, 1981.
- 43 E. Nyborg (1986), op.cit., s. 26-35; Ebbe Nyborg: Om kirkekunsten, kirkearkitekturen og middelalderens virkelighed, i K. Hastrup & P. Meulengracht Sørensen (red.): *Tradition og historieskrivning. Kilderne til Nordens ældste historie*, Aarhus 1987, s. 85-93.
- 44 E. Porsmose. *Den regulerede landsby*, Odense 1981, bd. I, s. 173f.
- 45 E. Nyborg (1998), op.cit. s. 208.
- 46 Jens Aage Petersen: *Ergebnisse der archäologischen Tätigkeit im Rahmen des Nord. Wüstungsproject, besonders Kippinge*, i H. Hinz (red.): *Siedlungsforschungen auf den dänischen Inseln*, Kiel Papers 80, Kiel 1980, s. 169-88.
- 47 *Danmarks Kirker*, Præstø amt, s. 357f.
- 48 Lars Bisgaard: *De glemte altre. Gildernes religiøse rolle i senmiddelalderens Danmark*, Odense 2001; Helge Søgaard: *Gilde*, i *Kulturhistorisk Leksikon for Nordisk Middelalder* V, s. 299f.
- 49 Lars Bisgaard (op.cit.), s. 222-26.
- 50 K. de Fine Licht: *Øresundsmotiver*, i Nationalmuseets Arbejdsmark 1976, s. 33-40.